

A mozgószabályokról

Helyesírásunk egyik legproblematisabb területe a különírás és az egybeírás kérdésköre. Ennek oka, hogy a szókapcsolatok és összetételek elkülönítése gyakorta gondot okoz. A többszörös összetételek, az utótagot kapó különírt szókapcsolatok írása során felmerülő nehézségek megoldására jöttek létre a mozgószabályok (az elnevezés arra utal, hogy a szabály alkalmazása során szókapcsolatok és összetételek tagok „mozognak”: kötőjelek tűnnek el és fel, az egyébként különírandó szavak ideiglenesen „összerántódnak”; stb.).

A külön- és az egybeírásban a jelenlegi akadémiai helyesírás szerint három mozgószabály érvényesül. Közülük az első kettő (amikor a szótagszám miatt kö-

tőjellel tagolt összetételhez, illetve egy különírt szókapcsolat egészéhez utótag járul) pontosan, világosan van megfogalmazva, a példák jól illusztrálják a szabályt, az alkalmazás nem jelenthet gondot az átlagembernek. Ennek ellenére megfigyelhetjük, hogy a mozgószabályok – főként a második – még sincsenek annyira benne a köztudatban. Annál több probléma akad a harmadik mozgószabállyal, amelynek példanyaga nem teljesen egyértelmű, mivel nem minden esetben a szabályban megfogalmazott jelenséget illusztrálja. Dolgozatomban a harmadik mozgószabályt veszem tüzetesebb vizsgálat alá: a szabály történetének rövid áttekintése után megkísérek a felmerülő problémákra megoldást találni.

1. A harmadik mozgószabály története

Mivel a vizsgált szabály helyesírásunk viszonylag új eredménye, a történeti áttekintéshez elegendőnek éreztem az akadémiai helyesírási szabályzat történetét csupán a kilencedik kiadástól (1922) megvizsgálni.

Az 1922-es akadémiai helyesírási szabályzatban nem találkozunk egyik mozgószabállyal sem, bár egyes pontokban megfigyelhetők azok a jelenségek, amelyek később hozzájárulnak a mozgószabályok megalkotásához. Így például megjelenik – igaz, kezdetleges formában – az első mozgószabályhoz némileg kapcsolódó szótagszámlálási szabály, amely segít az „igen hosszú összetételek” tagolásában. Jelen tanulmány témájához szorosabban kapcsolódva előkerül ugyan a 196. pontban a két azonos utótagú összetételből keletkezett, egymással mellérendelő viszonyban álló, különböző előtagú kifejezések problémája is. De ezt mégsem tekinthetjük a harmadik mozgószabály első megfogalmazásának, mivel a szabálypont kifejezetten az előtagok és kötőszóval való kapcsolásáról szól. Ilyenkor – ahogy a szabály előírja – az első összetétel utótagját elhagyjuk, és kötőjellel jelezzük az odatartozást (pl. *vallás- és közoktatásügy, a könyv- és levéltár*).

Az 1954-es helyesírási szabályzat még nem tartalmazza a harmadik mozgószabályt. Újdonság a kilencedik kiadáshoz képest, hogy – hosszas vitákat követően – megjelenik az a szabály, amely a tizenegyedik kiadásban már „második mozgószabályként” szerepel. Az AkH. tizedik kiadásának 219. pontja szerint „[g]yakran előfordul, hogy ha két nem összetett szóhoz egy harmadik kapcsolódik, összetétel jön létre. Ilyenkor az összetétel előtagjának önmagukban különírt részeit egybeírjuk, az utótagot pedig ehhez kötőjellel kapcsoljuk: *ipari tanuló*, de: *iparitanuló-iskola* [...]”. Bár a szabályzatban nem fordul elő a „mozgószabály” terminus, Deme László 1951-es, az akadémiai helyesírási tervezetéhez fűzött megjegyzésében kimondja, hogy következetesen érvényesített **mozgószabályról** van szó.

Az 1954-es akadémiai helyesírási szabályzatot követő években megkezdtek az akadémiai helyesírási szótár munkálatainak előkészítését. A Helyesírási Bizottság 1960. november 4-ei ülésén szükségesnek érezte, hogy a helyesírási egységesség érdekében bizonyos mellérendelő összetételek írásmódja felől határozzon, mivel erről az 1954-es AkH. nem nyújtott eligazítást. A mellérendelő összetételek közt sorolták fel azokat a szavakat, amelyek két azonos utótagú összetételből

keletkeztek úgy, hogy a két különböző előtag került egymással mellérendelő viszonyba. A javaslat így hangzott:

- Két azonos utótagú **birtokos jelzős** összetétel előtagja gyakran lép egymással úgy viszonyba, hogy a két szó együtt tulajdonságjelzője lesz a volt közös utótagnak. Pl. *kutyabarátság, macskabarátság*, de: *kutya-macska barátság*. Minthogy a tulajdonságjelzős szó szerkezetek általában különírandók, a kötőjellel összekapcsolt előtagokból álló, tulajdonságjelzőként szereplő szerkezetet és a jelzett szót külön kell írni egymástól: *munkás-paraszt szövetség*. A más idézett szabályzatbeli példákhoz hasonlóan ezekben az esetekben is: *fény-árny játék, béka-egér harc, csont-bőr ember* stb.
- Az olyan egy szóba írt **tulajdonságjelzős** összetételű szavak, amelyeknek elő- és utótagja között valamilyen jelöletlen határozós viszony is érezhető: *zárhang, réshang* (zárral, illetőleg réssel képzett hang), ha egymással úgy kerülnek kapcsolatba, hogy különböző előtagjuk mellérendelő szerkezetet alkotva lesz jelzője egy közös utótagnak, a mellérendelő szerkezetű, tulajdonságjelzői funkciójú előtagot különírjuk a közös utótagtól: *arató-cséplő gép, zár-rés hang, ajak-fog hang, mészko-dolomit vonulat, éger-kőrís láb, fűz-nyár ligetek; szövő-fonó ipar, adó-vevő készülék*, kivétel: *élethalálharc*.

A részletesen kidolgozott javaslatokban Nagy J. Béla a grammatikai csoportosítást kifogásolta. Az első szakaszban az említett *kutya-macska barátság* kifejezésben a *kutya-macska* a *barátság* utótagnak mint tulajdonságjelzője (minőségjelzője) említették. Nagy J. Béla szerint a minőségjelző szokásos kérdésével (*milyen?*) nem kérdezhetünk rá a *barátság* tulajdonságára, hiszen annak nincs értelme, hogy *Milyen barátság?* **Kutya-macska*. Nagy egy másik módszerrel is bizonyítja, hogy nem minőségjelzős szerkezetéről van szó. Tudniillik a minőségjelzőt megtehetjük állítmánynak is: *kutya-macska barátság* → **A barátság kutya-macska*. Ebben az esetben tehát – és még sok más esetben is, mint például *béka-egér harc, munkás-paraszt állam, munkás-paraszt szövetség* – az összetételi tagok között nem minőség-, hanem birtokos jelzői viszony van. Hasonló a helyzet az a *zár-rés hang* és az *ajak-fog hang* összetételekkel, mert nem mondhatjuk: **Ez a hang zár-rés, ajak-fog*. Itt is birtokviszonyról van tehát szó Nagy J. Béla érvelése szerint. Az efféle alakulatok írására – a mellérendelő viszonyt *és*-sel jelölő szerkezetek mintájára – Nagy a következőket javasolja: *kutya-macskabarátság, munkás-parasztállam, munkás-parasztszövetség*. Szerinte elfogadható az is, ha két kötőjellel jelöljük, hogy összetétellel van dolgunk, de – mint megjegyzi – „némelyek sokallanak az ilyen kötőjelhalmazt: *kutya-macska-barátság, munkás-paraszt-állam, munkás-paraszt-szövetség*”. (A helyes írásmód valóban ez lenne, a második kötőjelet az egyszerűsítés kedvéért nem tesszük ki, hiszen egy jelentéssűrítő összetétel utótagja elől kötelezően elmarad a kötőjel [Laczkó–Mártonfi 2004: 133]).

Az akadémiai helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadása körüli munkálatok megkezdésekor ismét szóba került az azonos utó- és különböző előtagú összetételekből létrejött alakulatok írásmódja. Az erre vonatkozó javaslatot Fábíán Pál

1979 februárjában fogalmazta meg a Helyesírási Bizottság részére készült előterjesztésében. (Mindemellett ekkor jelenik meg először együtt a három mozgószá-bály.) A javaslat így szól: „Két azonos utótagú összetétel (pl. *munkásszövetség*, *parasztműveltség*) különböző előtagja gyakran lép egymással formális mellérendelő kapcsolatba (*munkás-paraszt*). Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól. Például: *szövő-fonó ipar*, *fény-árny játék*, [...] stb. Továbbá: *föld-levegő rakéta*, *kutya-macska barátság*”.

A javaslat több kritikát kapott. Így például Elekfi (1979) kifogásolja a bevezető mondatot, mivel szerinte a *munkás-paraszt szövetség* nem vezethető le a *munkásszövetségből* és a *parasztműveltségből*. (Szerinte ha levezethető volna, nem is így kellene írni.) Hasonlóan tesz Kis Ádám Fábián Pálnak írott levelében (1980. aug. 30.). Szerinte a *munkás-paraszt szövetség* csak formálisan vezethető le a *munkásszövetség*, *parasztműveltség* összetételekből, a kettő nem egyenlő egymással, más fogalmi kategóriába tartoznak: *munkásszövetség* 'azonos foglalkozású emberekből (munkások) álló csoportosulás', *parasztműveltség* 'azonos társadalmi helyzetű (vagy akár foglalkozású) emberekből álló csoportosulás'. Míg a *munkás-paraszt szövetség* jelentése 'két társadalmi osztály szövetsége, összefogása, egyesülése'. Kis Ádám kiemeli, hogy a *szövetség* szó különböző jelentésekkel szerepel ezekben az összetételekben. Az első esetben jelentése 'összefogás, megegyezés', az utóbbiakban pedig 'szervezet, egyesület'.

A példákat elemezve megállapíthatjuk – ahogy Kis (1980) is tette – hogy „a hivatkozott példaanyag nem teljesen autentikus”. Kis szerint a következő példák nem tartoznak az ott szabályozott esethez: *munkás-paraszt szövetség*, *réz-arany ötvözet*, *kutya-macska barátság*, *föld-levegő rakéta*. A korábban már emlegetett *munkás-paraszt szövetség*en kívül részletesen elemzi a kiemelt példákat. A *réz-arany ötvözettel* kapcsolatos megfigyelése ugyan kissé homályos („az összetett alak [...] határozottan megjelöli az ötvözet valamennyi komponensét. A *réz-ötvözet* vagy az *aranyötvözet* nemcsak hogy egy komponenset jelöl meg, de arra sem utal, hogy az adott anyag kétkomponensű-e”), de az ezt követő példák elemzését érdemes lenne megfontolás tárgyává tenni. Tudniillik a *kutya-macska barátság* és a *föld-levegő rakéta* esetében nem lehet oly módon szétválasztani az összetételt, mint például a *munkás-paraszt szövetség*nél. Kis szerint ugyanis itt nincs lehetőség „az összetételek összetételként való értelmezésére”. Hiszen önmagában nem létezik a *kutyabarátság*, *macskabarátság*; *földrakéta*, *levegőrakéta*. Ezt a két típust Kis analógnak tartja a két nép (nyelv) nevének összekapcsolásával keletkezett szerkezetekkel (*magyar-szovjet barátság*) – ezekben azonban már nagykötojelet teszünk a népvégek közé. A szerző később meg is jegyzi, hogy elgondolkodtató, nem lenne-e helyes nagykötojelet alkalmazni ilyen esetekben, mert – mint mondja – „[...] a *föld-levegő rakéta* [sic!] esetében az első két elem sorrendje szignifikáns, és a jelentés megőrzésével nem cserélhető fel”. Ugyanezt a példát elemzi Grétsy Zsombor (2003: 17), aki – hasonlóan az említett szerzőkhöz – tagadja a kifejezés levezethetőségét a *földrakéta*, *levegőrakéta* összetételekből. Hiszen – mint írja – nem földrakéták és levegőrakéták együtteséről beszélünk, hanem olyanokról, amelyek a földről indulva a levegőben érnek célba.

A javaslatot ért kritikák ellenére az AkH. tizenegyedik kiadásában változatlan megfogalmazással és példákkal jelenik meg a harmadik mozgószabály. A 139. c) pont szerint „[k]ét azonos utótagú összetétel (pl. *munkásszövetség*, *parasztszövetség*) különböző előtagja gyakran lép egymással mellérendelő kapcsolatba (*munkás-paraszt*). Az ilyen szerkezetű minőségjelzős előtagot különírjuk az utótagtól: *munkás-paraszt szövetség*. Hasonlóképpen: *szövőipar*, *fonóipar*, de: *szövő-fonó ipar*; *ajakhang*, *foghang*, de: *ajak-fog hang*; *fényjáték*, *árnyjáték*, de: *fény-árny játék*; *rézötvtözet*, *aranyötvtözet*, de: *réz-arany övtözet*; továbbá: *kutya-macska barátság*, *föld-levegő rakéta* stb.” (Tíz évvel később, a példaanyagában átdolgozott lenyomatban a *munkás-paraszt szövetség* helyett a *nyomás-térfogat diagram* lesz az illusztráló példa.)

2. Mi a probléma az AkH. tizenegyedik kiadásának 139. c) pontjával?

Mi az, ami szembetűnő különbség a megjelent, kész szabálypont és a harmadik mozgószabály huszonnégy évvel korábbi, kezdetleges megfogalmazása (1960) között? Elsőre feltűnik, hogy a nyomtatásban megjelent végleges szabály jóval rövidebb, mint a javaslat: ami a javaslatban két bekezdésben, két alcsoportra bontva (a birtokos és a minőségjelzős összetételek esetei) szerepel – az akadémiai helyesírási szabályzatban mindössze három (!) mondatban megfogalmazva, a mozgószabályokkal foglalkozó pont alpontjaként jelenik meg. A szabályjavaslat ellen felmerülhetett (és bizonyára fel is merült) a vád, hogy túl részletes, túl bonyolult, mélyen belemegy a grammatikai elemzésbe (bár azt sem feltétlenül megfelelő pontossággal teszi, lásd Nagy J. Béla [1960] korábban idézett megjegyzését). A helyesírási szabályokat megfelelően alkalmazni akaró köznapi ember számára szükségtelen az ilyen részletes grammatikai elemzés, bár tény, hogy az ilyen típusú összetételek írásához – a különírás-egybeírás területéről lévén szó – szükség van némi nyelvtani tudásra. A harmadik mozgószabály esetében azonban úgy tűnik, az egyszerűsítés a világosság, az egyértelműség rovására ment. A zavart csak fokozza a többféle eset (a birtokos és a minőségjelzős összetételek, illetve bonyolultabb alakulatok) példaanyagának egybemosása. Ugyanott szerepel a birtokos jelzős összetételekből keletkezett *fény-árny játék* és a minőségjelzős összetételekből keletkezett *szövő-fonó ipar*, mint ahol a komplexebb, nehezebben elemezhető *kutya-macska barátság* és *föld-levegő rakéta* példák, amelyeknél a kötőjellel kapcsolt előtagok között valamiféle (konkrét vagy elvontabb) tól-ig viszony figyelhető meg. Az egyetlen dolog, amely a példák szintaktikai és szemantikai szerkezetének különbözőségére utal (bár igen halványan és csak jelzésszerűen), a *továbbá* szó a *szövő-fonó ipar* és a *kutya-macska barátság* típusú alakulatok között. Ez azonban nem elég ahhoz, hogy bátran ki merjük jelenteni: érthető, világos, példaanyagában egységes szabályról van szó.

Összefoglalva annyit mondhatunk, hogy – Kis Ádám (1980) szavait kölcsönözve – a különböző példákat tekintve „a konklúzió rájuk nézve is helyes, de a premissza viszont [...] más”. Hiszen a *kutya-macska barátság* és a *zár-rés hang* összetételek írásmódja megegyezik, az azonos helyesírás azonban teljesen más szintaktikai és szemantikai szerkezetet takar.

3. A kötőjel-nagykötőjel probléma

Napjainkban egyre inkább terjedőben van a nagykötőjel használata a harmadik mozgószabállyal írandó alakulatokban. A nagykötőjel-használat többször előkerült már a harmadik mozgószabállyal kapcsolatos irodalomban (Roboz 1976, Kis 1980, Grétsy 2003, Ludányi 2008). Az említett – szaknyelvi helyesírással foglalkozó – szerzők azt az érvet hozzák fel a nagykötőjel alkalmazása mellett, hogy a nem megfelelő kötőjelhasználat bizonyos esetekben értelemzavaró lehet, márpedig a szaknyelvekben különösen fontos a pontos, világos írásgyakorlat. Nézzünk néhány példát a nagykötőjel használatára vonatkozó javaslatok közül.

Kis Ádám (1985) az informatikai szaknyelv helyesírásáról írott tervezetében a következőket javasolja: „A számítástechnikai szakszövegekben elsősorban az átalakítással, ill. az átvittel kapcsolatos szerkezetekben a forrás és a cél megjelölések közé nagykötőjelet kell írni: *analóg–digitális átalakító, gép–gép átvitel*. Hasonlóképpen írjuk azokat a szerkezeteket, ahol bármely mozgó folyamat haladási iránya van a kezdő és a végponttal megjelölve: *felülről–lefelé módszer*.” [Megjegyzendő, hogy ez utóbbi esetben nem kell kötőjelet írni.] Roboz Péter a műszaki nyelvi kötőjelhasználatáról írott tanulmányában pontokba szedve, bőséges példák-
kal illusztrálva sorolja fel a nagykötőjel alkalmazásának javasolt eseteit:

- 1) Összetett szerkezetek, például: *fém–oxid–félvezető szerkezet, p–i–n dióda, kerámia–fém kötés*.
- 2) Összefüggések, például: *áram–feszültség jelleggörbe, feszültség–deformáció görbe, tér–idő összefüggés*.
- 3) Összetett anyagok, például: ötvözetek nevei: *Fe–Ni–No, arany–réz, átmenetifém–titán ötvözet*; keverékek nevei: *benzín–levegő keverék*.
- 4) Átmenetek kétféle állapot között, például: *képlékeny–rideg, amorf–kristályos, termikus–elektromos energiaátalakítás*.
- 5) Kölcsönhatások, például: *vékonyréteg–alapfelület kölcsönhatás, atomreaktor–hőcserélő kölcsönhatás, alfa-részecske–gamma-részecske atomreakció*.
- 6) Két felfedező, kutató nevével leírható fogalmak (az egyedüli eset, amely szerepel az AkH.-ban).
- 7) Egyéb kapcsolatok, párok, például: *gép–ember párbeszéd, számítógép–terminál kapcsolat, anód–katód távolság*.

Grétsy Zsombor (2003: 17) is nagykötőjelet javasol olyan esetekben, amikor „az utótag nem két szó mozgószabályozható utótagja, hanem egy magában is összetett, de tartalmilag egységes kifejezés, egy nagykötőjellel jelzett kapcsolat mint lényegi fogalom utótagja”. Példái: *hidrogén–hélium átalakulás, előember–ember fejlődés* (az általa javasolt írásmóddal: *hidrogén–hélium-átalakulás, előember–ember-fejlődés*).

Ha alaposan végignézzük az említett példákat, megállapíthatjuk, hogy a nagykötőjel-használat szükségességét akkor javasolják a szerzők, ha az előtagok között valamiféle tól–ig viszony, kapcsolat figyelhető meg (akár konkrét, mint pl. az *anód-*

katód távolságnál, akár elvontabb, mint a *gép-ember kapcsolat* esetében). Valamint nagyköjtőjel érzékelteti a két előtag együvé tartozását, ha azok együtt alkotnak egységes egészet (*réz-arany ötvözet, benzín-levegő keverék*). Az ilyen típusú alakulatokra jellemző, hogy csak nagyon formálisan vezethetők le az eredeti (?) két összetételből, és az így kapott összetételek jelentése gyakran egészen más, mint a kötőjeles formáké. Példák: *elektronpár, lyukpár* mást jelent, mint az *elektron-lyuk pár*, hasonlóan nem ugyanaz a jelentés a következőknél: *benzín-levegő keverék* < *benzinkeverék, levegőkeverék*; *lézer-tükör rendszer* < *lézerrendszer, tükörrendszer*. Előfordul, hogy nincs értelme az efféle szétválasztásnak, mint például a *föld-levegő rakéta* esetében, hiszen önmagában nem létezik *földrakéta* és *levegő-rakéta*. De számtalanszor megesik, hogy a szétválasztás eredményeként létező, értelmes fogalmakat kapunk. Most érkeztünk el ahhoz a problémához, amely megmagyarázza a napjainkban egyre inkább terjedő nagyköjtőjel-használatot: a nagyköjtőjel nem csupán a tól-ig viszony érzékeltetésére szolgál, hanem bizonyos esetekben jelentésmegkülönböztető szerepe lehet.

A jelenség illusztrálására következzen néhány olyan példa, ahol mást jelent a kötőjellel és a nagyköjtőjellel írt forma. Grétsy (2003: 18) szemléletes példája az *előember-ember fejlődés*, amely két, egymástól független folyamatot jelent: az előember és az ember fejlődését állítja párhuzamba, míg az *előember-ember fejlődés* az előember emberré fejlődését jelenti. Hasonlóan a *hidrogén-hélium átalakulás* a két kémiai elem átalakulását jelenti (két egymástól független folyamatot), míg a *hidrogén-hélium átalakulás* a Nap energiatermelő folyamatára utal, amelynek során a hidrogén héliummá alakul.

Olyan eset is előfordul, amikor a problémát az okozza, hogy nem lehet tudni, több dolog kapcsolatáról vagy csupán egy fogalomról van-e szó. Hiszen előfordulhat, hogy egy önálló dolgot jelentő kifejezés már önmagában tartalmaz kötőjelet különböző okokból (például a szótagszámlálási szabály miatt, vagy mert valamilyen vegyületről van szó). Következzen néhány igen szemléletes példa a műszaki, informatikai szaknyelv területéről, Roboz (1976) gyűjtéséből.

A *vékonyréteg-alapfelület* egy fogalmat jelöl, amelyet a három összetéti tag, illetve a 7-nél nagyobb szótagszám miatt kötőjellel tagolunk. Jelentheti azonban a két anyag kölcsönhatását is (*vékonyréteg-alapfelület kölcsönhatás*), ekkor a nagyköjtőjelnek fontos jelentésmegkülönböztető szerepe lehet. Hasonló a helyzet az *atomreaktor-hőcserélővel*, amely létező fogalom, és a szótagszámlálás miatt kötőjellel írandó, a két dolog azonban kölcsönhatásba is léphet egymással, így szükség lehet a nagyköjtőjel használatára. Az *ólom-szulfát* létező vegyület, és mint ilyet kötőjellel írjuk, de a két anyag természetesen kölcsönhatásba is léphet egymással. És végül egy példa a mikroelektronika területéről: a MOS-ok (metal-oxide-semiconductor, vagyis fém-oxid-félvezető) általánosan elterjedt írásmódja (*fém-oxid félvezető*) azt az érzetet kelti a laikus szemében, mintha egy olyan félvezetőről lenne szó, amely valamilyen fém oxidjából (pl. *cink-oxid, ólom-oxid*) készült. (Ilyen félvezetők valóban léteznek.) Holott a MOS felépítése a következő: valamilyen félvezetőréteg + valamilyen oxidréteg + valamilyen fémréteg egymáson. A jelentést világosan kifejező írásmód tehát ez lenne: *fém-oxid-félvezető (szerkezet)*. Ezek közé sorolható a *számítógép-terminál* is, amely létező fogalom, és grammatikailag egy

birtokos jelzői alárendelő összetétel, kötőjellel tagolva a szótagszámlálási szabály miatt. Utótaggal ellátva – például *kapcsolat* – nem egyértelmű, hogy tulajdonképpen miről is van szó. Hiszen jelentheti a számítógép-terminálnak például működő internetkapcsolatát, de az is lehet, hogy egy hálózatba kötött két eszköz, a számítógép és a terminál kapcsolatát mutatja. Roboz a nagykötojelet látja egyedüli megoldásnak (*számítógép-terminál kapcsolat* jelenti az eszközök egymással való viszonyát), de alaposabb elemzés után rájövünk, hogy itt tulajdonképpen nem szükséges a nagykötojel. Hiszen ha egy fogalomról van szó, akkor az utótag kapcsolásakor végrehajtjuk az első mozgószabályt (*számítógépterminál-kapcsolat*), míg ha a harmadik mozgószabályszerű *számítógép-terminál kapcsolat* írásmódnál maradunk, egyértelmű, hogy két eszkozről van szó. (Roboz sok példát hoz a nagykötojel esetleges jelentésmegkülönböztető szerepére, de ezek közül jó néhány hibás elgondoláson alapul. Például: *gép-ember* [fogalom], *gép-ember* [kapcsolat]; *atomfelület* [fogalom] *atom-felület* [kapcsolat]. Itt azonban fölösleges a kétféle kötojel, hiszen amikor fogalomról beszélünk, a kötojelhasználatot semmi sem indokolja, az összetételei tagokat egybe kell írni: *gépember*, *atomfelület*.)

Megezik, hogy a nagykötojel használata nem feltétlenül a jelentésmegkülönböztetés miatt, hanem akár esztétikai, olvasást segítő okokból válhat szükségessé. Az *alfa-részecske-gamma-részecske atomreakció* tagoltabb, könnyebben olvasható, mint az *alfa-részecske-gamma-részecske atomreakció*.

Megállapíthatjuk tehát, hogy ha két, azonos utótagú, egymással mellérendelő, **valamettől valameddig** viszonyban álló előtagú összetétel nem vagy csak formálisan választható szét az eredeti két összetételre, és/vagy ha a kötojellel, harmadik mozgószabállyal írt alakulat jelentése nem egyértelmű, a nagykötojel használata logikus. Mint Hexendorf (1975) mondja: „...ha néha ahhoz a megoldáshoz folyamodunk, hogy [...] laza mellérendeléssel utalunk egymással bonyolult kölcsönhatásban levő fogalmakban az olvasóktól feltehetően már ismert összefüggéseire, akkor is talán célszerűbb a kapcsolat alkalmi jellegének megfelelően nagykötojellel élnünk. (Jelenleg az igényes helyesírási kiadványokban is ingadozások vannak a kötojel és a nagykötojel választása között)”. A kérdés máig is nyitott. Mivel – kiváltképp a szaknyelvekben – fontos az egyértelmű, világos jelentés, a nagykötojel megoldást jelenthet, de ez az írásjel használatának kibővítését is jelentené, hiszen így a köznyelvben is nagykötojelet kellene tennünk a hasonló alakulatokban. Kérdés, hogy egy ilyen új szabály mennyire kerülne be a köztudatba, mennyire fogadná el a köznyelvi írásgyakorlat.

4. Bonyolultabb harmadik mozgószabályos alakulatok helyesírásáról

Kutatásaim során több olyan példával találkoztam, amely a harmadik mozgószabály speciális esetének tekinthető. Mivel erre nem ad támpontot a jelenlegi akadémiai helyesírási szabályzat, jelen tanulmányban megkísérek megoldást találni a problémás esetekre.

Ezek közül az egyik az az eset, amikor egy harmadik mozgószabállyal írandó alakulat utó- vagy ritkábban előtagot kap. Példa az orvosi nyelv köréből: *gyomor-*

bél csatorna + fekély. Ennek helyesírásáról nem ad eligazítást az AkH., bár a szótári részben szerepel egy analóg példa: *arató-cséplő gép + vezető > aratócséplőgépvezető*. Vagyis a harmadik mozgószabályos szerkezeten újabb mozgószabályokat hajtunk végre: az eredetileg kötőjellel vagy különírt szerkezet egybeíródik, és hozzá kötőjellel kapcsolódik az új utótag. Eszerint *gyomorbélcsatorna-fekély*nek írhatnánk az említett példát, bár hátránya, hogy elvesz a *gyomor-bél* szavak mellérendelő viszonya. Éppen ezért – bár szintén kifogásolható – jobb megoldásnak tűnik a mindent külön szóba írás (vö. Ludányi 2007: 32–3).

Ritkábban ugyan, de előfordul, hogy a harmadik mozgószabállyal írandó összetétel előtagot kap. Az informatikai szaknyelvben találkoztam az alábbi kifejezéssel (eredeti írásmóddal): *winchester író-olvasó fej*. Analóg példa híján az előbbi gondolatmenetet követve a következőt kapnánk (és persze a *vincseszter* fonetikus átírása után): *vincseszter-íróolvasófej*. (Nem teljesen ugyanaz, de hasonló szótári példa: *számтан-házifeladat*.) Véleményem szerint a mozgószabályok együttes alkalmazása, tulajdonképpen túlzásba vitele megnehezíti a megértést, tagolási problémákat okozhat, hiszen nem érzékeljük többé az eredeti harmadik mozgószabályos forma két előtagja közti mellérendelő viszonyt. Éppen ezért mégis helyesírásunk elveivel némileg ellenkező, de könnyebben olvasható, a minden új összetételi tagot külön szóba író formát javaslom: *vincseszter író-olvasó fej*. (Ha már mindenképpen le akarjuk írni, bár ilyen esetekben célszerűbb jelöltté tenni a viszonyt: a *vincseszter író-olvasó feje*.)

A másik probléma, amelyhez nem nyújt eligazítást a szabályzat, az az eset, amikor két, második mozgószabállyal írandó alakulat előtagja lép egymással mellérendelő viszonyba. Példa: *termikus energia, elektromos energia + átalakítás > termikusenergia-átalakítás, elektromosenergia-átalakítás > termikus–elektromos energiaátalakítás* (adatolt írásmód Roboz Péter tanulmányából). Az itt közölt írásmód azonban azt az érzetet kelti, mintha a *termikus*, illetve *elektromos* jelzők az *átalakításra* vonatkoznának, holott azok az *energia* minőségjelzői. Talán szerencsésebb lenne, ha mindkét előtagban meghagynánk az *energia* szót, és így előbb a második mozgószabályt végrehajtva (amely összerántja az eredetileg külön szóba írt jelzőt, illetve jelzett szót) kapjuk a *termikusenergia-elektromosenergia átalakítás* végeredményt. A folyamat lépései tehát a következők:

- Kiindulási alak: *termikus energia + átalakítás, elektromos energia + átalakítás*.
- Alkalmazzuk a második mozgószabályt: *termikusenergia-átalakítás + elektromosenergia-átalakítás*.
- A két második mozgószabályos alakulaton végrehajtjuk a harmadik mozgószabályt: *termikusenergia-elektromosenergia átalakítás*.

Mindezek ellenére ez az írásmód távolról sem jelent tökéletes megoldást, mivel azt az érzetet kelti az olvasóban, mintha a *termikus* (illetve *elektromos*) *energia* összetétel lenne, holott csak egyszerű minőségjelzős szerkezetekről van szó. Az egyre inkább terjedő, minden szót okkal, ok nélkül egybeírni akaró tendenciát

erősítené egy esetleges ilyen írásmód. (Hasonló példa az informatikai szaknyelv területéről: *háttértároló-operatív memória átvitel*. Vagy inkább *háttértároló-operatívmemória átvitel*?)

5. Összefoglalás

Az elmondottakból láthatjuk, hogy helyesírási szabályzatunk kevésbé kidolgozott részéről van szó. Ahhoz, hogy a harmadik mozgószabály körüli zűrzavart eloszlassuk, az alábbi tennivalókra lenne szükség:

- az egyes példák részletes szintaktikai-szemantikai elemzése, majd ezek alapján a szabály részletesebb megfogalmazása (amelyhez jó kiindulási alapot nyújthat az 1960-as javaslat);
- autentikus példaanyag;
- a kötőjel-nagykötőjel probléma tisztázása;
- a bonyolultabb írásmódú esetekre – ahol esetleg több mozgószabályt kell egyszerre alkalmazni – megfelelő javaslat nyújtása.

SZAKIRODALOM

- Az Akadémia Helyesírási Bizottságának ülésjegyzőkönyve*. 1960. november 4. Kézirat.
- A magyar helyesírás szabályai*. 9. kiadás. Hornyánszky V. Könyvnyomdája, Budapest, 1922.
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- A magyar helyesírás szabályai*. 11. kiadás, 11. példaanyagában átdolgozott lenyomat. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Deme László 1951. *Hozzászólás a Helyesírási Bizottság üléséhez*. Kézirat.
- Elekfi László 1979. *Megjegyzések Fábián Pál 1979. februári előterjesztéséhez*. Kézirat.
- Grétsy Zsombor 2003. Stílus és helyesírás nyelvünkben, illetve az orvosi szaknyelvben II. *Magyar Orvosi Nyelv* I: 16–9.
- Hexendorf Edit 1975. *Az írásjelek alkalmazásának időszerű helyesírási kérdései*. Kézirat.
- Kis Ádám 1980. *Levél Fábián Pálhoz*. Kézirat.
- Kis Ádám 1985. *Az informatikai szaknyelvi helyesírás tervezete*. Kézirat.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ludányi Zsófia 2007. A külön- és egybeírás kérdései a magyar orvosi nyelvben. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 27–33.
- Ludányi Zsófia 2008. Kötőjel vagy nagykötőjel? *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 64–67.
- Nagy J. Béla 1960. *Hozzászólás az 1960. február 1-i javaslatokhoz*. Kézirat.
- Roboz Péter 1976. *A kötőjelek használatáról a tudományos és műszaki szakirodalomban*. Kézirat.

Ludányi Zsófia
doktorandusz
ELTE BTK Magyar nyelvészeti
doktori iskola

SUMMARY

*Ludányi, Zsófia***Variable rules for the spelling of compounds**

One of the most problematic aspects of Hungarian orthography is the issue of spelling compounds as one or two words. Part of the reason for that – in addition to the general difficulties of telling compounds and phrases apart – is the relative sketchiness and/or ambiguity of the relevant rules. This problem is especially conspicuous in the field of what are traditionally called ‘variable rules’, especially the third such rule of the current Rules of Hungarian Orthography.

This paper examines that particular rule. After a brief survey of its history, the problems that arise (ambiguous wording, hyphenation) are discussed. In the third section, long multiple compounds are dealt with, for the correct spelling of which several variable rules may have to be used in conjunction. Some suggestions are made with respect to the regulation of the spelling of such compounds.

Keywords: spelling, compounds spelt as one vs. two words, variable rules